

**MURAKKABLAHGAN SODDA GAPLAR ATAMASI VA
TUSHUNCHASI**

Ergasheva Nilufar Akramjon qizi,

O'zbekiston Milliy universiteti

Jurnalistika va o'zbek filologiyasi

fakulteti talabasi.

Annotatsiya: Murakkablashgan sodda gaplarni oddiy sodda gaplardan farqlash lozim. Sodda gaplarda yuzaga chiqqan mazmuni odatda murakkablashgan sodda gaplarga nisbatan qisqa bo'ladi. Sodda gap – o'z tarkibida birgina predikativ birlikka ega bo'lgan, ma'lum fikr ifodalay oladigan, grammatik va intonatsion jihatdan shakllangan sintaktik birlik.

Kalit so'zlar: obyektiv, subyektiv, vokativ va modal munosabat

Sodda gapning tarkibidagi bo'laklar, undalmalar, kirish va kiritma qurilmalar, ajratilgan bo'laklar, undalmalar, sifat-dosh, ravish-dosh o'ramlar, harakat nomli tizimlar qatnashib, soda gapni ham shakliy, ham mazmuniy jihatdan murakkablashtiradi. Bunday gaplar murakkablashgan sodda gaplar deb ataladi.

Prof. G.Abduraxmonov tomonidan ilmiy adabiyotlarga olib kirilgan murakkablashgan soda gaplar atamasi ostida gaplar bilan qo'shma gaplar oralig'idagi gaplar ekanligi ta'qiqlanadi.¹

Murakkablashgan gapga ikki xil predikativ birlik, hukm bo'ladi. Bu predikativ birlikning biri asosiy bo'lib, ikkinchisi to'liq bo'lmagan hukmdir. Asosiy hukm gapning umumiy mazmunidan anglashilsa, to'liq bo'lmagan hukm gapning uyushiq, ajratilgan bo'laklari, undalma va kirish bo'laklar orqali ifodalanadi. Murakkablashgan gapni tashkil bo'laklar asosiy gapning umumiy mazmuni munosabatga kirishadi.

Murakkablashgan gapni tashkil qiluvchi bo‘laklar o‘ziga xos intonatsiya bilan talaffuz etiladi. Bu intonatsiya boshqa gap bo‘laklari intonatsiyaga o‘xshamaydi, ular gap bo‘laklaridan pauza bilan ajralib turadi.

Murakkablashgan gaplarda shakliy va mazmuniy murakkablashuv va munosabat mavjud. Mazmuniy munosabatda obyektiv, subyektiv, vokativ va modal munosabat o‘z ifodasini topadi.

Murakkablashgan gaplar o‘ziga xos sintaktik qurilmalardan iborat bo‘lib, shuning uchun ular sodda va qo‘shma gaplardan farqlanadi.

Murakkablashgan sodda gaplar o‘zbek tilida, shu jumladan, Alisher Navoiyning nasriy asarlarida ham mazmun planiga ko‘ra murakkab, ifoda planiga ko‘ra esa murakkablashgan sodda gaplar ham mavjudki, bunday gaplarda bir ega pozitsiyasi saqlangani holda kesim guruhi hokim so‘z boshqaruvida kengayib keladi, boshqacha aytganda, bir gapda bir necha mazmun (propozitsiya) aks etadi [65; Махмудов 1981, 97]. Bu hol sodda gaplarni, so‘zsiz, murakkablashtiradi. Bunday gaplar o‘zbek tilshunosligida yoyiq kesimli sodda gaplar deb [Абдурахмонов 1962, 3-11], uning ikki va undan ortiq qo‘llanishi esa o‘sha yoyiq kesimlarning uyushishi deb yuritilgan edi [Ашурова, Убаева, Болтабоева 1962:42]. Bu xildagi qarash ayrim turkiy tillarga oid adabiyotlarda hozirga qadar davom etib kelmoqda [Давлетов 1989, 22-23]. Yana shuni ta’kidlash lozimki, murakkablashgan sodda gaplarning bir turi bo‘lgan ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi o‘ramli (oborotli) gaplarda mazkur sintaktik hodisalar ikkinchi darajali predikatsiyani ifoda qilsa, biz fikr yuritmoqchi bo‘lgan sintaktik hodisalaridagi kesim guruhini tashkil qiluvchi iboralar bir-biriga teng qiymatli, ya’ni har bir iborada mustaqil predikatsiya ifodalanadi. Bu esa o‘sha iboralarni qo‘shma gaplarga tenglashtirib qo‘yadi, lekin bunday gaplar qo‘shma gap shaklini (formasini) saqlasada, bir eganing belgilarini bildirgani uchun ham sodda gap doirasidan chiqib ketmaydi.

Tilshunoslikda kesimning gap sathida grammatik mustaqilligi nazarda tutilib, gapda birdan ortiq kesimlarning qo‘llanishini uyushish emas, balki gapning qo‘shma gapga aylana boshlagani degan fikrlar uchrab turadi. Bu fikr dastlab nemis

tilshunosligida, xususan, V.G.Admoni asarida ko'zga tashlanadi. U kesimning parallel qo'llanishini (uyushishini) qo'shma gaplarga yaqinlashgan deb tushuntiradi [Адмони 1955, 200]. Shu fikr keyinchalik qo'llab-quvvatlandi hamda X.Ne'matov, K.M.Abdullayev, V.I.Banaru, N.M.Mahmudov, A.Nurmanov, D.A.Muhamedovalar tomonidan munozara uchun e'lon qilingan maqolada uyushiq kesimlarning har qaysisiga nisbatan alohida gap deb qarash tavsiya qilindi [Нигматов, Абдуллаев, Ванару, Махмудов, Мухамедова, Нурманов 1984, 5-7].

Bunday fikr yuritish bejiz emas, albatta, chunki avval ta'kidlanganidek, kesim gap tarkibida muqim o'rin tutadi, ya'ni gap uchun zarur bo'lgan barcha belgilarni (predikatsiya, intonatsiya) ifoda qila oladi [Гак 1981, 83]. Bu fikrni inkor qilmaganimiz holda, biz kesimi sodda, tarkibli holda uyushganlarini an'anaga muvofiq ravishda o'rganish tarafdorimiz, chunki uyushish hodisasi barcha gap bo'laklari uchun umumiy ekanligini e'tiborga olish zarur. Lekin bir eganing belgisini ifoda qiladigan ikki va undan ortiq hokim komponent boshqaruvidagi kengaygan kesimli gaplarni qo'shma gap ko'chimidagi sodda gap deb o'rganishni ma'qul ko'rdik va kengaygan kesimli har bir sintaktik birlikni sintaktik transformasi bilan yuritdik. Aslida o'rganilayotgan gaplar uyushiq bo'lakli gap hamda qo'shma gap belgilariga ega. Adabiyotlarda bir egaga taalluqli bo'lgan kesimlarning kengayib kelishi murakkablashgan gap sifatida qaralishi davom etmoqda, lekin bu masalada munozara hali davom etayotganligi ham ta'kidlanmoqda [Акимова 2013, 184]. Kesimi kengaygan holda ikki va undan ortiq qo'llangan transformalarning qo'shma gaplarga o'xshash belgilari: 1. Bunday gaplarning kesim guruhida ikki va undan ortiq mazmun ifodalanadi va har qaysi ibora predikativlik belgilariga ega bo'ladi. 2. Bunday gaplarning kesim guruhi (transformalar) bir-biri bilan turli mazmun munosabatlarida bo'ladi, ya'ni bir-biri bilan sabab-natija, shart-natija kabi ma'no munosabatlariga kirishadi. 3. Kesim guruhini tashkil etuvchi bu transformalar o'zaro teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar bilan bog'lanadi. Bir ega va bir necha kesim qatnashgan gaplar avvaldan rus tilshunosligida keng munozara qilingan. Bu haqdagi fikrlarni jamlab va xulosa qilib M.I.Cheremisina va T.A.Kolosovalar bunday gaplarni monosubyehtli polipredikativ iborali (полипредикативные

моносубъектные) gaplar deb yuritishni tavsiya qilgan edi [Черемисина, Колосова 1987, 95]. Kesimi kengaygan holda ikki va undan ortiq qo‘llangan gaplarni sodda gap sathida o‘rganishda bu iboralarning alohida egasi bo‘lmaganligi asosiy sababdir. Aslida bunday gaplar qo‘shma va sodda gaplar oraligida bo‘ladi [Валгина 1978, 229]. Transforma terminining bunday sintaktik hodisaga nisbatan qo‘llanishi turkologiyada ham keng tarqalgan. N.Z.Hojiyeva (Гаджиева) va B.A.Serebrennikovlar sodda va qo‘shma gap o‘rtasida turuvchi bunday sintaktik hodisaga maxsus to‘xtalib, shunday degan edilar: “Ikki mustaqil grammatik jihatdan shakllangan egasi bo‘lgandagina ularni qo‘shma gap deb qarash lozim” [Гаджиева, Серебренников 1986, 104]. “Endi doimo munozarali bo‘lib kelgan masalaga u yoki bu darajada javob berish vaqti yetdi. Transformalar haqiqatan ham ergash gapli qo‘shma gapmi?... Biz bu konstruksiyalarni ergash gap deb hisoblamaymiz” [Гаджиева, Серебренников 1986, 156]. Bunday gaplarga nisbatan o‘zbek tilshunosligida uyushiq kesimli sodda gap deb qaralgan [Sayfullayeva 2019, 514]. Sintaktik transformalarning hokim komponentlari fe‘l va boshqa so‘z turkumlari bilan ifolalanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurahmonov G. O‘zbek tili sintaksisida murakkab gaplar masalasiga doir// O'zbek tili va adabiyoti masalalari. - 1962. No 3.
2. Abdurahmonov, G. “O‘zbek tili sintaksisida murakkab gaplar masalasiga doir”. O‘zbek tili va adabiyoti masalalari. Toshkent. 1962.
3. Abdurahmonov, G. Tarixiy sintaksis. Toshkent: Fan. 1974.
4. Abduraxmanov, G. Issledovanie po starotyurkskomu sintaksisu (XIIv.). Moskva: Nauka. 1967.
5. Абдурахмонов Ғ., Сулаймонов А., Холиёров Х., Омонтурдиев Ж. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, Ўқитувчи, 1979, 138-6.
6. Abduraxmanov, G. Osnovi sintaksisa slojnogo predlozheniya sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. Tashkent: Fan. 1960.